

QIYOSIY ADABIYOTSHUNOSLIK

UDC (UO‘K, УДК): 821.56.18

O‘ZBEK-QORAQALPOQ-OZARBAYJON ADABIY ALOQALARIDA
MAXTUMQULI MAQOMI¹*Sapaeva Feruza Davlatovna**O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti**Jahon adabiyoti kafedrası professori**Email: feruzasapayeva86@gmail.com.**Orcid ID: 0009-0004-1079-8754*

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Maxtumquli merosining o‘zbek-qoraqalpoq-ozarbayjon adabiy aloqalarida Maxtumquli maqomi xususida ba’zi qaydlar haqida fikr-mulohaza bildiriladi. Mumtoz matnlar tarjimasida qardosh o‘zbek-turkman, qoraqalpoq, ozarbayjon adabiy aloqalarida Maxtumquli maqomi, xususan mumtoz she’riy yoki nasriy matnlar tarjimasi, tarixi, ularni ilmiy tadqiqot sifatida o‘rganish, adabiy-madaniy aloqalar tarixini yoritishda, adabiy ta’sir shakllari, ularning o‘zaro diffuziyasi, adabiy an’ana va unga munosabat masalalari ochib berildi.

Shoir asarlari tarjimasi borasida o‘zbek, qoraqalpoq, ozarbayjon olimlari katta ilmiy natijalarni qo‘lga kiritgani va hozirga qadar Maxtumqulining boy merosini o‘rganish va tarjima etish ishlari izchil davom etayotgani dadalillandi va ularning poetik tasvir vositalari hamda ma’no qatlamlarining o‘zaro uyg‘unligi ochiqlandi.

Maqolada Maxtumquli asarlarini qardosh tillarga tarjima qilgan mutarjimlarga bildirilgan ba’zi mulohazalar tahlillangan. Maxtumquli ijodidagi tasviriy ifodalar – obrazlarning badiiy uslub shakllanishidagi o‘rni hamda poetik uyg‘unlashuvi yoritilgan. Shuningdek, ushbu maqolada o‘zbek, qoraqalpoq, ozarbayjon va turkman adabiy aloqalari ham uzoq tarixiy ildizlarga ega ekanligi, ushbu xalqlarning umumiy madaniyati, tili va turmush tarzi bilan bog‘liqligi haqidagi tadqiqotlar xususida ham bahs yuritildi.

KALIT SO‘ZLAR

Maxtumquli, she’r, tarjima, o‘zbek, qoraqalpoq, turkman tili, shakl, mazmun, adabiy aloqalar, hamkorlik, madaniyat.

Received: May 1, 2025**Accepted:** May 18, 2025**Available online:**

September 3, 2025

¹For citation (Iqtibos keltirish uchun, для цитирования):

Sapaeva F.D. O‘zbek-qoraqalpoq-ozarbayjon adabiy aloqalarida Maxtumquli maqomi. // Komparativistika (Comparative Studies). – 2025. – Vol.2, № 3(7) – B. 6-23.

THE SIGNIFICANCE OF MAKHTUMKULI IN UZBEK-KARAKALPAK-AZERBAIJANI LITERARY RELATIONS

Sapaeva Feruza Davlatovna

Uzbekistan State University of World Languages
Professor of the Department of World Literature

Email: feruzasapayeva86@gmail.com.

Orcid ID: 0009-0004-1079-8754

ABSTRACT

This article presents reflections on certain observations regarding Makhtumkuli's status in Uzbek-Karakalpak-Azerbaijani literary relations within the context of Makhtumkuli's legacy. It explores Makhtumkuli's position in the literary connections among the fraternal Uzbek-Turkmen, Karakalpak, and Azerbaijani peoples, particularly focusing on the translation of classical poetic and prose texts, their history, and their study as scholarly research. The article also illuminates the history of literary and cultural relations, forms of literary influence, their mutual diffusion, literary traditions, and approaches to them in the translation of classical texts.

It is confirmed that Uzbek, Karakalpak, and Azerbaijani scholars have achieved significant scholarly results in translating the poet's works, and that the study and translation of Makhtumkuli's rich heritage continue consistently to this day. The harmony between the poetic imagery and semantic layers in these translations has been revealed.

The article analyzes some observations made about translators who have rendered Makhtumkuli's works into related languages. It highlights the role of figurative expressions and images in shaping the artistic style and poetic harmony in Makhtumkuli's work. Additionally, this article discusses research on the deep historical roots of Uzbek, Karakalpak, Azerbaijani, and Turkmen literary connections and their relationship to the common culture, language, and way of life of these peoples.

KEY WORDS

Maxtumquli, poetry, translation, Uzbek, Karakalpak, Turkmen language, form, content, literary relations, collaboration, culture.

ВКЛАД МАХТУМКУЛИ В УЗБЕКСКО-КАРАКАЛПАКСКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ

Сапаева Феруза Давлатовна

*Узбекский государственный университет мировых языков
профессор кафедры мировой литературы*

Email: feruzasapayeva86@gmail.com.

Orcid ID: 0009-0004-1079-8754

АННОТАЦИЯ	КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА
<p>В данной статье рассматриваются некоторые аспекты роли Махтумкули в узбекско-каракалпакско-азербайджанских литературных связях в контексте его творческого наследия. Определяется вклад Махтумкули в развитие братских узбекско-туркменско-каракалпакско-азербайджанских литературных отношений, которое нашло свое отражение, в частности, в переводе классических текстов. Обсуждаются вопросы перевода классических поэтических и прозаических текстов, истории их изучения как объекта научных исследований, освещается история литературно-культурных связей, формы литературного влияния, их взаимная диффузия, литературные традиции и отношение к ним.</p> <p>В статье отмечается, что узбекские, каракалпакские и азербайджанские ученые достигли значительных научных результатов в области перевода произведений поэта и что работа по изучению и переводу богатого наследия Махтумкули продолжается по сей день. На материале анализа переводов выявлена гармония между поэтическими средствами изображения и смысловыми уровнями в произведениях туркменского поэта.</p> <p>В статье анализируются некоторые замечания, высказанные в адрес переводчиков, переведивших произведения Махтумкули на родственные языки. В контексте оценки качества переводов освещены изобразительные средства в творчестве Махтумкули, установлена роль словесных образов в формировании художественного стиля и создания поэтической гармонии. Также в работе обсуждаются исследования, авторы которых указывают на то, что узбекские, каракалпакские, азербайджанские и туркменские литературные связи имеют глубокие исторические корни и тесно связаны с общей культурой, языком и образом жизни этих народов.</p>	<p>Махтумкули, поэзия, перевод, узбекский, каракалпакский, туркменский языки, форма, содержание, литературные связи, сотрудничество, культура.</p>

KIRISH

Badiiy tarjima mumtoz va zamonaviy adabiyotning umumiy rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Mumtoz matnlar tarjimasida, she’riy tarjimada originalning yangiligi yo‘qolmasligi kerak. Tarjimon originalning faqat mazmuninigina emas, balki uning nozik jihatlari va badiiy xususiyatlarini ham o‘quvchiga yetkazishi lozim. Aslida adabiyotshunoslik tarixi kabi tarjimashunoslik tarixi ham antik davrdan boshlanadi. O‘zbek adabiyoti ham boy va rang-barang tarjima asarlari, shunga muvofiq, tarjimaga oid turli-tuman fikrlar silsilasiga ega. *“Biz tarjimachilik sohasida uzoq asrlarga borib taqaluvchi tarixiy tajriba va katta ijodiy an’analar vorisimiz”*, – deydi bu haqda G‘. Salomov. O‘zbek tarjimachilik tarixi turli-tuman uslublarga, janrlarga, mavzularga, yo‘nalishlarga boy. Bu tarjimalarda har bir davrning o‘ziga xos xususiyatlari o‘z aksini topgan. Garchi tarjima jarayonida to‘plangan boy faktik material o‘z davrida ilmiy tomondan maxsus o‘rganilmagan bo‘lsa-da, bu – tarjimonlarning muayyan prinsiplarga tayanib ish ko‘rganliklarini rad etmaydi” (Саломов F., 1966, 6).

Zero, o‘tmishda “yaratilgan badiiy tarjimaning ajoyib namunalari (o‘z davri talabiga muvofiq) o‘zbek adiblari tarjima san’atidan juda yaxshi xabardor bo‘lganliklarini namoyish etuvchi dalillardir. Tarjima sohasida ular beqiyos katta mahorat ko‘rsatganlar. Faqat afsuslanadigan joyi shundaki, bu qadimiy san’at, jamg‘arilgan katta madaniy boylik nazariy jihatdan o‘rganilmagan, ilmiy umumlashtirilmagan. Bunga o‘tmishda vaqtli matbuot va kitob nashr etishning juda kech va sust rivojlangani ham sabab bo‘lgan edi. Ammo, shunga qaramasdan, tarjima bo‘lgan bir qancha asarlarning muqaddimalarida, yirik olimlarning kitoblarida bu borada ko‘pgina qimmatli fikrlar mavjudki, ularni qidirib topish, klassik tarjima nazariyasi majmuasini yaratish mazkur masalani ijobiy hal qilishga imkon beradi” (Комилов Н. 1976, 55) – deganlarida haqli.

ASOSIY QISM

Bilamizki, Muso Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Ahmad Farg‘oniy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Zamaxshariy, Alisher Navoiy, Zahiriddin

Muhammad Bobur, Maxtumquli Firogʻiy, Abay, Berdaq, Ajiniyoz kabi qator allomalarimizning nomlari va mumtoz asarlari tarjima tufayli butun dunyoga mashhur boʻldi. Meditsina soʻzi avitsenna (Ibn Sino), algoritm soʻzi Al-Xorazmiy, algebra termini Xorazmiyning “Al-jabr” asari nomidan kelib chiqqani maʼlum.

Darhaqiqat, mumtoz sheʼriy yoki nasriy matnlar tarjimasi, tarixi, ularni ilmiy tadqiqot sifatida oʻrganish, adabiy-madaniy aloqalar tarixini, xalqlar orasidagi doʻstlik va hamkorlik tarixini yoritishga, adabiy taʼsir shakllari, ularning oʻzaro diffuziyasi, adabiy anʼana va unga munosabat masalalarini aniqlashga koʻmaklashadi. Bu, oʻz navbatida, regionlar, mintaqalardagi va oqibat-natijada butun dunyodagi adabiy jarayon, oqimlar, gʻoyalar tutashuvi, irsiy davomiylik va tipologik mushtarakliklarni kuzatish, jahon adabiyoti taraqqiyotining ichki dialektik bogʻlanishlarini bilib olishga imkon beradi. Yaʼni tarjima komparativistika – qiyosiy adabiyotshunoslik muammolarini tadqiq etishda muhim omil boʻlib xizmat qiladi.

Shu oʻrinda Maxtumquli asarlarini birinchi bor oʻzbek tiliga oʻgʻirgan ilk mutarjim va uni tarjimalariga bildirilgan baʼzi mulohazalarni namuna sifatida keltirishni lozim topdik.

Maxtumqulining oʻzbek xalqi orasidagi chinakam shuhrati Jumaniyoz Sharipov tarjimalari bilan bogʻliq. Taniqli tarjimashunos olim va mohir mutarjim shoirning 314 ta sheʼrini tarjima qilib, 1958-yili “Tanlangan asarlar” nomi bilan nashr ettirdi. Keyinchalik, bu tarjimalar bir oz qisqartirilgan shaklda 1960, 1963 va 1976 yillarda yana juda katta adadlarda bosilib chiqdi.

J.Sharipov Maxtumqulining, asosan ijtimoiy va pand-nasihati yoʻnalishidagi sheʼrlarini tanlab olgani uchun u oʻzbek xalqi orasida didaktik shoir sifatida mashhur boʻldi. Hukmron mafkura tazyiqi tufayli tarjimon bu sheʼrlardagi diniy-tasavvufiy mazmundagi oʻrinlarni yo tarjima jarayonida oʻzgartirishga yoki qisqartirishga majbur boʻldi. Balki matniy oʻzgarishlarning bir qismi oʻz davrining “siyosiy hushyor” nashriyot muharrirlari tomonidan amalga oshirilgan boʻlishi ham mumkin. Shu tariqa, “Ketuvchi boʻlma” sheʼridan – 7, “Yuz boʻlar” va “Ichida” sheʼrlaridan – 6, “Gʻiybatchi”, “Zoʻr boʻlar” sheʼrlaridan – 4, “Yongan bormi?”dan – 3, “Ozodim

qani?”, “Dilbarning”, “Foniy dunyo kerakmas”, “Fig‘onim bor”, “Bo‘lmasa”, “Qon chiqar”, “Yigitga”, “Ketmashish”, “Bo‘lmasin”, “Raftoridir”, “Turibdir”, “Tog‘ sanar”, “Bo‘lmaydi”, “Xoru zor bo‘lding”, “Bechora”, “Boradir”, “Bo‘lsin, Firog‘iy” she‘rlaridan 2 banddan, “Istayman”, “Yig‘lab o‘tar holimga”, “Boradir”, “Yo‘lda seni”, “Ko‘zim tushdi”, “Bo‘ylaringga”, “Yo Jabbor”, “Yondirar”, “Tuz ham bo‘lmasa”, “Kelgay”, “Ko‘rinar”, “Yayloqlari bor”, “Turkmaning”, “Aylar”, she‘ridan 3 baytdan, “Foniy jahon kerakmas” g‘azalidan 2 bayt, “Judo bo‘ldim” she‘ridan 9 misrali bir band, “Bizni” muxammasidan bir band tushib qolgan.

Bunday statistikadan ma‘lum bo‘ladiki, J.Sharipov 73 ta she‘rni u yoki bu darajada qisqartirib tarjima qilgan bo‘lib, tarjimashunoslik ilmi nuqtai nazaridan bu holat adekvat tarjima talablariga muvofiq kelmaydi. Asar qisqartirib tarjima qilindimi, uning qaysidir ma‘no qirrasini mavhum qoladi, muallif fikri xiralashadi; asar mazmunida muallif ko‘zda tutgan maqsad to‘la ochilmaydi. To‘g‘risi, Maxtumlulidek mumtoz so‘z san‘atkorlarining durdona she‘rlari, asrlardan beri insonlar qalbiga zavq ulashib kelayotgan misralarini qisqartirish o‘zini oqlamaydi, albatta.

J.Sharipov tarjimalari maxsus tadqiq etilmagan bo‘lsa-da, turli yillarda G‘.Salomov, H.Abdullayev, K.Quramboyev, F.Sapayeva, M.Saparov, M.Taylaqova, J.Yusupov, E.Ochilov kabi mutaxassislar bu borada o‘zlarining fikr-mulohazalarini bildirganlar. Albatta, bu tarjimalarning juz‘iy kamchiliklari ko‘p, lekin o‘ziga xos yutuqlari ham oz emas.

Ayni damda mutaxassislar fikricha: “Tarjimon maqtovdan ko‘ra ko‘proq tanqid eshitgani ma‘lum. Chunki bu tarjimalarning yutuqlari ko‘p bo‘lishi barobarida, kamchiliklari ham kam emas. Lekin ular yuzasidan yozilgan maqolalar, qilingan chiqishlarda tarjimonning mahorat sirlarini ochib berishdan ko‘ra, ehtirolarga berilib, uni chalg‘itgan turkmancha so‘zlarni topib olib, tanqid qilishga urg‘u berilgani sir emas. Holbuki, Jumaniyoz Sharipov tarjimalari Maxtumlulini xalqimiz orasida ikkinchi marta chinakamiga mashhur qildi. Agar bu tarjimalar muvaffaqiyatsiz chiqqanda qayta-qayta nashr etilmas, “Bo‘ylaringga”, “Ko‘ring”, “To‘xtamas”, “Aylar”, “Namasan”, “Yurging keladi”, “Ayrildim”, “Bo‘lmasa”,

“Qaramas”, “Bo‘lmas” kabi bir necha o‘nlab she’rlar hofizlar tiliga tushib, qo‘shiqqa aylanmas edi”. Masalan, “Yor aylar” she’ridan olingan quyidagi misralar shakl va mazmun jihatidan asliyatga juda mos keladi:

Asliyatda: Аклиң болса, ягшиларга хемдем бол,
Акмак өзүн надан биле яр эйләр!
Хак ашиқлар нэзли яриң жемалин
Бир гөрсем дийп, гиже-гүндиз зар эйләр (МШ,1,190).

Tarjimada: Oqil bo‘lsang, yaxshilarga hamdam bo‘l,
Axmoq o‘zin nodon bila yor aylar.
Chin oshiqqlar nozli yorning jamolin
Bir ko‘rsam deb, kecha-kunduz zor aylar (TA,189).

Tarjimonning bunday yutuqlari “Naylayin”, “Bilmasmiding”, “Kelmadi”, “Izlamayin bo‘larmi”, “Bu dardni”, “Namasan”, “Yurging keladi”, “Bo‘ylaringga”, “Bo‘lmasa”, “Chiqadir”, “Pora-poradir”, “Kelgay”, “Maydon yo‘liqsa”, “Ko‘z ko‘rmagan yerda”, “Aylar”, “Ko‘ring”, “Joniga tengmas”, “Bilmadim”, “Dalolat yaxshi”, “Seni”, “Suhbat yaxshidir”, “Qolmas”, “Bo‘lmas”, “Toshni sindirar”, “Bilinear”, “Kunlarim” kabi o‘nlab she’rlarida ham kuzatiladi.

Maxtumqulishunos olim, professor K.Quramboev “Maxtumquli she’rlarining o‘zbek tiliga tarjimasini ko‘p jihatdan yaxshi chiqqan”i, chunki Jumaniyoz Sharipov “tarjimaga katta ijodiy tayyorgarlik bilan kirishganini, “tarjimonning original tilini, o‘sha asar mansub bo‘lgan xalq hayotini, milliy psixologiyasini, urf-odatlarini” yaxshi bilishi, shuning uchun “Maxtumqulining ko‘pchilik she’rlarini originaldagidek ravon, sodda, kitobxonga estetik zavq bag‘ishlaydigan qilib bera olgan”ini ta’kidlaydi: “Maxtumquli she’rlaridagi teran falsafiy fikrlar, qimmatli o‘git-nasihot motivlari, chuqur ma’no kasb etib turadigan hikmatli so‘zlarning o‘zbek tiliga tarjimasini ham asl nusxadagidek chiqqan” ligi haqida yozdi. Olimning J.Sharipov Maxtumqulining, ayniqsa, axloqiy-didaktik she’rlarini o‘zbek tiliga qoyilmaqom qilib tarjima qilgani haqidagi fikrlari ma’qul. Lekin shoirning “aruzda yozilgan she’rlarini ma’nodor, jozibali va jarangdor misralarda o‘zbek tiliga o‘giradi” degan fikrlari bir oz bahsli (Quramboev K., 1984,

57-58). Chunki bu she'rlarda vazniy saktaliklar uchraydi. K.Quramboevning fikricha, J.Sharipov tarjimasidagi xatolar asosan ikki tildagi o'zaro o'xshash so'zlar – soxta ekvivalentlar bilan bog'liq. Olimning xulosasiga ko'ra, Maxtumquli she'rlari tarjimasidagi xatolar yutuqlari oldida uncha ko'p emas, faqat ularning yangi nashrlarida tuzatilmay kitobdan kitobga ko'chib kelayotgani yaxshi emas va "Maxtumquli she'rlarining tarjimasida tarjimonning jiddiy tahririga muhtoj" ekani haqida qayg'uradi.

M.Taylaqova va M.Saparovlar "Maxtumquli asarlari tilining o'zbekcha tarjimasiga ba'zi bir qaydlar" deb nomlangan maqolalarida, nomidan ham ko'rinib turganidek, Jumaniyoz Sharipov tarjimalarini til nuqtayi nazaridan tekshiradilar; tarjimonni xato qilishga majbur etgan o'zbek va turkman tilidagi "shaklan yaqin va mazmunan yiroq" so'zlarni tillararo omonimlar hamda tillararo paronimlar deb ikki guruhga ajratib o'rganadilar". Bunda omonimlarga turkmancha *jaxil* (yosh yigit) so'zining *johil*, *nodon*, shunga muvofiq, *jaxillik* (yoshlik)ning *johillik*, *al* (ayyor, hiylagar) ning *qo'l* deb noto'g'ri o'zbekchalashtirishi, paronimlarga *don* (to'n) ning *don*, *muche* (a'zo, uzv) ning *muchal*, *dulluk* (tullik)ning *to'liq*, *xedur* (tavsiya, taklif)ni *bekor*, *duymaz* (sezmas, bilmas)ning *to'ymas*, *bela* (balo) ning *bola*, *ugratdim* (kuzatdim, jo'natdim)ni *uchratdim* deb tarjima qilinishini keltirishadi. Olimlar bunday "aldoqchi so'zlar"ning tarjimonga pand berishining asosiy sababi sifatida uning turkman tilini yetarli darajada bilmasligini ko'rsatadilar va kelgusida bu xildagi xatolarning oldini olish maqsadida o'zbekcha-turkmancha, turkmancha-o'zbekcha lug'atlar tuzishni taklif qiladilar. Taklif o'rinli va tarjima adabiyotida (o'zbek-turkman, turkman-o'zbek) haqiqatan bu muhim va dolzarb ekanligini hisobga olgan holda bu muammoni yechimi o'laroq mazkur yo'nalishdagi ilk lug'atimizni tuzib, amalga oshirdik.

Har qanday tarjimada she'r qofiyasi hozirgi o'zbek o'quvchisi uchun tushunarsiz so'zlar bo'lsa, ularni aynan qoldirib, matn ostida izohlar bergandan ko'ra, adabiy matnga ijodiy yondashish, asliyatning mazmunini saqlagan holda she'r strukturasi qayta ko'rib chiqish yaxshi samara beradi. Qardosh tillardan tarjima talabi shunday: tushunarli so'zlar, misralar, bandlar o'zicha o'tkaziladi, tushunarsiz

soʻzlar tushunarlisi bilan almashtiriladi, lozim boʻlganda butun sheʼr tarkibi qayta shakllantiriladi. Misol uchun, “Maydon yoʻliqsa” sheʼri tarjimasida uchinchi bandning dastlabki ikki misrasidagi qofiya boʻlib kelgan soʻzlar tarjima oʻquvchisiga tushunarsiz boʻlgani uchun Ergash Ochilov ulardan voz kechadi va yangi qofiyalar asosida bandni qayta shakllantiradi:

Asliyatda: Иши дүрст гелмез көңүл ченине,
Додагини дишлэп, “ах” дийр зенине,
Йилан зэхри болуп яйрир тенине,
Йигит гаррир хатин яман ёлукса (МШ,1,101).

Tarjimada: Omadi yurishmas koʻngilni xushlab,
“Oh!” – der xotiniga labini tishlab,
Taniga yoyilar zaharga oʻxshab,
Yigit qarir ayol yomon uchrasa (DOʻB,233).

Koʻngil chenina iborasini tarjimon koʻngilni xushlab deb oladiki, bu asliyatga zid emas, yaʼni “Omadi yurishib, koʻngli xush boʻlmas” yoki “Koʻngil xush boʻlguday omadi yurishmas”. Bundan tashqari, oʻzbekchada ilon soʻzi aks etmaganki, bu ham jiddiy kamchilik emas. Chunki bu yerda asosiy maqsad – zahar va uning ilingami, chayongami tegishliligi birlamchi emas.

XX asrda Oʻzbekistonda qoraqalpoq adabiyotining rivojlanishiga katta eʼtibor qaratildi. Qoraqalpoq adiblari oʻz asarlarini oʻzbek tilida ham yozib, ikki xalq oʻrtasidagi adabiy almashinuvni rivojlantirdilar. Ajiniyoz, Berdaq, Kunxoʻja, Oʻtesh, Ibrayim Yusupov, Toʻlapbergen Kayipbergenov kabi qoraqalpoq shoirlarining asarlari oʻzbek adabiy jamoatchiligi orasida mashhur. Shuningdek, oʻzbek, qoraqalpoq va turkman adabiy aloqalari ham uzoq tarixiy ildizlarga ega boʻlib, ushbu xalqlarning umumiy madaniyati, tili va turmush tarzi bilan bogʻliq. Qoraqalpoq va turkman xalqlari uzoq vaqt davomida qoʻshni yashab, adabiyot, xalq ogʻzaki ijodi va sanʼat sohalarida oʻzaro taʼsirda boʻlganlar. Xalq ogʻzaki ijodidagi oʻxshashliklar – oʻzbek, qoraqalpoq va turkman folklori oʻzaro bogʻliq boʻlib, koʻplab dostonlar, qoʻshiqlar va ertaklarda umumiy motivlar mavjud. Ayniqsa, “Goʻroʻgʻli”, “Alpomish”, “Shohsanam va Gʻarib” (“Shahsenem-Garyp”) kabi

dostonlarning ikkala xalq folklorida uchrashi bu aloqalarning chuqurligini tasdiqlaydi. Folklor janrlaridagi bu o'xshashliklar qoraqalpoq va turkman xalqlarining tarixiy yaqinligi va umumiy madaniy ildizlaridan dalolat beradi. Har ikkala xalq og'zaki ijodida bahodirlik, adolatparvarlik, vatanparvarlik kabi g'oyalar yetakchi mavzular hisoblanadi. Xususan, qoraqalpoq va turkman baxshilari ijro etgan dostonlar ohang va uslub jihatidan yaqinlik kasb etadi.

XIX – XX asrlarda yashab o'tgan shoir va yozuvchilar qoraqalpoq va turkman adabiyotida o'zaro ta'sir masalalari kuchli bo'lgan. Turkman shoiri Maxtumqulining she'riyati qoraqalpoq shoirlariga ham ilhom manbayi bo'lgan. Berdaq, Ajiniyaz, Kunxo'ja kabi qoraqalpoq shoirlari ham turkman adabiyoti bilan bog'liq bo'lib, ularning asarlarida umumiy qardoshlik, erkinlik va xalq manfaatlarini himoya qilish motivlari aks etgan. Maxtumquli asarlarining XX asrning boshlarida hozirgi Qoraqalpog'iston hududiga kirib kelganligi to'g'risida o'sha davrning matbuotida yozilgan ma'lumotlar tasdiqlaydi. Masalan, I.A.Belyayev “Turkiston vedemosti” gazetasining 1904-yil, 1-iyun sonida nashr qilingan “Qiziqarli qo'lyozma” nomli maqolasida yozadi: “Maxtumquli asarlari Kaspibo'yi viloyatidagi turkmanlar orasidagina emas, xatto Orol dengizi bo'ylarida yashayotgan qoraqalpoqlar orasida ham keng ma'lum bo'lib, sevib o'qilgan”. Va, shuningdek, “A.Vamberi, A.N.Samaylovich, N.P.Ostroumov, Ye.E.Bertels kabi sharqshunoslar va turkologlarning ba'zi maqolalarida hozirgi Markaziy Osiyoda, jumladan, Qoraqalpog'istonda Maxtumquli asarlari ma'lum bo'lganligi to'g'risida fikrlar mavjud”.

Tadqiqotchi J.Shomurodov bir maqolasida tarixchi olim X.Yesbergenovning: “*Maxtumquli Qo'ng'irotda shahrida bir necha marta bo'lib mahalliy shoirlar, qissaxonlar bilan uchrashgan. Ularning ijrosidagi dostonlar bilan bir qatorda Sharq mumtoz adabiyotining vakillari asarlarini tinglagan*”, degan mulohazalaridan kelib chiqib, Davlatyorbekning hayoti va ijodiga doir yangi ma'lumotlar bilan bu fikrni to'ldiradi. Tadqiqotchilar keltirgan faktlar Maxtumqulining Qo'ng'irotda bo'lganligini qisman tasdiqlaydi. Va “bu mulohaza Maxtumquli asarlarining Qoraqalpog'istonga kirib kelishi tarixi bevosita shoirning Qo'ng'irotda bo'lishi

bilan bog‘liq, deb taxmin qilishga asos bo‘ladi”. K.Maksetov: “*Maktimkuli shigarmalari Karakalpaklar arasina shayirdin tiri uaktinan baslap usi kunge shekem jazba xem auizsha turde tarag‘an*” (Мақсетов К., 1987, 184) deb yozadiki, bu fikr ham bejiz aytilmagan.

Maxtumquli asarlarining Qoraqalpog‘istonga yoyilishi, kotiblar tomonidan yozib olinishi va qo‘lyozmalar shaklida ilmiy-tadqiqot institutlarining fondlarida saqlanayotgani haqida ayni kunlarda ham matbuotda fikrlar aytilayotgani haqidagi ma‘lumotlar turkman shoiri hayotbaxsh she‘riyatiga qiziqish hech qachon pasaymaganidan darak beradi. Akademik X.Xamidovning shu masala bilan bog‘liq maqolasi (Хамидов Х., 2009) fikrimizni tasdiqlaydi. Maxtumquli asarlarining Qoraqalpog‘istonda yozib olinishi tarixi, arab alifbosida ko‘chirilgan o‘nga yaqin qo‘lyozma nusxalarning N.Davkarayev nomidagi Til va adabiyot instituti fondida saqlanayotgani, yozib oluvchilar to‘g‘risida maqolada ma‘lumotlar keltirilgani qoraqalpoq maxtumqulishunosligi uchun muhim asl reallik deb o‘ylaymiz.

Qoraqalpoq adabiyotshunosligida Ajiniyoz ijodini Sharq mumtoz adabiyoti, jumladan, Maxtumquli lirikasi bilan taqqoslanib maxsus tadqiqotlar yaratilmagan bo‘lsada, o‘tgan asrning 40-yillarida shoir lirikasiga Sharq adabiyoti, Maxtumquli ijodining ta‘siri bo‘lganligi adabiyotshunoslar tomonidan qayd etilgan edi. Masalan, yirik qoraqalpoq adabiyotshunosi N.Davkarayev bu haqda shunday yozgandi: “*Ажинияз Шығыстың уллы шайырлары – Науайы, Фирдаўсий, Саадий, әсиресе, туркменнің атақлы шайыры Мақтымқұлының шығармалары менен жақсы таныс болған. Ол араб, парсы, өзбек, қазақ, туркмен тиллерин жақсы билген. Ажинияз Шығыстың, атақлы шайырларынан, әсиресе, Науайы, Мақтымқұлыдан көп үйренген. Олардын тасири Ажинияздың, шығармаларында көп гезлеседи*” (Ажинияз, 1969, 3). Ajiniyoz ijodini Sharq mumtoz adabiyoti, ayniqsa, Maxtumquli asarlari bilan qiyosiy o‘rganishda ilmiy yo‘nalish, shoirning Navoiy va Maxtumquli ijodiga munosabatini belgilashda o‘ziga xos manba deb bilamiz.

Qoraqalpoq adabiyotshunoslaridan N.Japakov, K.Ayimbetov, S.Axmetov, K.Maksetov, X.Xamidov, K. Boyniyozov, A. Murtozayev, A.Karimov, B.Ismailov,

A.Paxratdinov, K.Mambetov, S.Baxodirova, B.Kalimbetov, A.Pirnazarov, D.Paxratdinov va boshqa olimlarning dissertatsiyalari hamda kitoblarida, qoraqalpoq-turkman adabiy aloqalari yoritilgan maqolalarida Maxtumquli ijodining Qoraqalpog‘iston bilan bog‘liq tomonlari, shoirlariga ta’siri kabi masalalar kengroq, ba’zilarida qisqaroq shaklda bayon etilgan. K.Bayniyazovning “Қосықтың куши” (1977), K.Maksetovning “Қарақалпақ әдебиятының тууысқан халықлар әдебиятлары менен байланысы” (1987), A.Murtazayevning “Шайырдың мухабаты” (1988), A.Karimovning “Әдебиятымыздың гейпара маселелери” (1988) kabi risolalarining muayyan sahifalarida Maxtumquli ijodi XIX asr qoraqalpoq adabiyoti bilan taqqoslanadi, asrlarining qoraqalpoq tiliga tarjima qilinishi bilan bog‘liq ba’zi muammolar haqida mulohazalar aytiladi.

Bu ishlar Maxtumquli ijodini qoraqalpoq adabiyoti bilan qiyosiy o‘rganishning muayyan bosqichi sifatida e’tiborga munosib. Maxtumquli merosi barcha turkiy ellarning, chunonchi ozarbayjon adabiyotini ham boyitishga katta hissa bo‘lib qo‘shilgan. Maxtumqulining Ozarbayjonda sevilib, mashhur bo‘lishining sababi uning she’rlarida umumturkiy motivlarning, obrazlar tizimining xalqchil ifoda etganligi bilan ko‘rsatiladi.

Ozarbayjon xalqi Maxtumquli merosi bilan XVIII asrning ikkinchi yarmi XIX asrlardan tanisha boshlagan. Buning isbotini Ozarbayjon Milliy Fanlar akademiyasi Qo‘lyozmalar institutida Maxtumquli asrlarining XIX asrda ko‘chirilgan ikki nodir qo‘lyozma nusxasi bugungi kungacha saqlanib qolganida ham ko‘rish mumkin. XIX va XX asrlarning boshlariga qadar Maxtumquli asarlari qo‘lyozma va toshbosma kitoblar orqali ozarbayjonliklar tomonidan aslyatda o‘qilgan hamda tarjimaga ehtiyoj sezilmagan.

Ozarbayjonda Maxtumquli adabiy merosini tarjima qilish ishlari dastlab o‘tgan asrning 20-yillaridan boshlangan. Bu yo‘nalishdagi ilk tarjimalar taniqli ozar adabiyotshunosi Salmon Mumtoz tomonidan amalga oshirilgan. Salmon Mumtozning bolalik davri Ashxobodda o‘tgan, ilk saboqni ham o‘sha yerda olgan. Salmon Mumtoz yoshlik davridayoq Maxtumquli ijodiga qiziqib qolgan. Keyinchalik u o‘z faoliyatini Ozarbayjonda davom ettirgan va Maxtumquli ijodi

haqida o‘zining “Turkman shoirlari” nomli maqolasini yozadi. Maqola 1923-yil “Maorif va madaniyat” jurnalining 8- va 9- sonlarida chop etiladi (Мумтаз С. 1923, 313-316).

Salmon Mumtozning ushbu maqolasida Maxtumdulining Durdi Shayx bilan topishmoq shaklida, savol-javob ko‘rinishida yozilgan mashhur she’rini ozarbayjon tiliga moslashtirilgan tarjimada bergan. Ushbu moslashtirilgan she’riy tarjima Maxtumduli she’rlarining ozarbayjon tilidagi ilk tarjimasi hisoblanadi. She’riy misralar quyidagicha tarjima qilingan, *Maxtumduli*:

Ol nәмәdir yemәdilәр, doydular,
Ol nәмәdir uluq günә qoydular,
Ol kim idi dabanından soydular,
Şair olsan, şundan bizә xəbәр ber.

Durdi Shayx:

Ol didardır, yemәdilәр qoydular,
Ol namazdır qiyamәtә qoydular,
Nәsimini dabanından soydular,
Bizdән salam olsun cavab şeylədir. (MIII.1.122)

Agar ushbu tarjimadagi she’riy parchaga e’tibor qilinsa, unda asl matn bir oz ozarbayjon tiliga moslashtirib berilmoqda. Ushbu she’riy parcha o‘zbek tilida ham ayrim fonetik farqlarni hisobga olmasa deyarli ayni shaklda keladi.

Maxtumduli:

Ul nimadir, yemadilar, to‘ydilar?
Ul nimadir, qiyomatga qo‘ydilar?
Ul kim edi, tovonidan so‘ydilar?
Shoir bo‘lsang, shundan bizga xabar ber!

Durdi Shayx:

Ul diydordir, yemadilar, to‘ydilar,
Ul namozdir qiyomatga qo‘ydilar.
Nasimiyning tovonidan so‘ydilar,
Bizdan salom bo‘lsin, javob shundaydir!

Maxtumquli she'rlarining ozarbayjon tilidagi birinchi noshiri va tarjimoni Salmon Mumtoz turkiy adabiyot bilan bog'liq keyingi maqolalarida ham Maxtumquli she'rlaridan unumli foydalangan hamda ilmiy ishlarida shoir she'rlaridan o'z tarjimalarini berib borgan. Xususan, uning "Halak" nomli maqolasida *halak* so'zi Maxtumquli she'rlarida uchrashi qayd etilgan va so'z qatnashgan she'riy parcha ham ozarbayjoncha tarjimada keltirilgan:

Dik t p d n olmaz böyük minar ,
Yaman h l k d ss , bir yaxşı  r ,
Başın kəsib, qanın töküb k nar ,
Ya öldürüb, ya da satmaq olmayır (SM.17).

Salmon Mumtoz tarjimalaridan keyin bir muddat Ozarbayjonda Maxtumquli she'rlarining tarjimalari to'xtab qoldi. Faqatgina, 1956-yilga kelib professor Panah Xalilov mualliflik qilgan oliy o'quv yurtlari talabalari uchun mo'ljallangan "SSSR xalqlari adabiyoti" darsligida Maxtumqulining "*Basqın*", "*S dad t quşu*", "*On iki n sihat*" va "*Bir axında birləşin*" nomli to'rtta she'rining ozarbayjon tilidagi tarjimasi berilgan.

Ozarbayjonda tom ma'noda Maxtumquli she'rlarini tarjima qilish ishlari 1960-yilga kelib keng quloch yozdi. Ayni shu yili shoir tavalludining 225 yilligi nishonlandi. Yubiley munosabati bilan Maxtumqulining sara she'rlari ozar tiliga o'girilib kitob holida chop etildi. She'rlarni o'sha davrning taniqli shoirlari – Ismoil Sulton, Odil Boboyev, Tofiq Mutallibov, Aliakbar Ziyotay, Husayn Abbaszoda, Aliog'a Kurchayli, Ali Karim, Navro'z Ganjali singari ijodkorlar tarjima qilgan edi. Keyinchalik ushbu kitobga kirgan she'rlar tarjimasi haqida professor Panax Xalilov shunday yozgan: "*bunların bəzisi əslindən tərcümə edilsə də, tərcüməçilər orijinalı bəzən düzgün başa d şm y r k t hrif  yol vermişler. S tri t r-c m y  əsaslanan bədii tərcümələrin də əslinə uyğunluğ  azdır*". Ya'ni: "she'rlarning ba'ziları asliyatdan tarjima qilingan bo'lsa-da, tarjimonlar ba'zan asl matnni noto'g'ri tushunib, buzib o'girishgan. Satrma-satr tarjimaga asoslangan badiiy tarjimalar ham asl nusxaga mos kelmaydi" (Халилов П., 1983, 9). Bu mulohazalardan tarjimaning saviyasi yuqori darajada

bo‘lmaganligini ko‘rish mumkin. Lekin tarjimalarning saviyasiga qaramasdan bu saylanma Maxtumquli ijodining Ozarbayjondagi keyingi tarjimalari uchun katta turtki bo‘lib xizmat qildi.

XULOSA

Maxtumquli she‘rlarining ozar tilidagi keyingi tarjimalari o‘tgan asrning 80 yillaridan boshlandi. Bu borada turkman adabiyotining taniqli tadqiqotchisi Faxriddin Aliyev xizmatlari alohida o‘ringa ega. U Maxtumquli she‘rlaridan namunalarni ozarbayjon tiliga tarjima qilib, 1983-yilda kitob holida nashr ettirdi. Yana shu yili atoqli tarjimon Ahad Muxtor shoirning beshta she‘rini ozar tiliga o‘girib “Ozarbayjon” jurnalida chop ettirdi (Абезов М., 1983,169-172). 1984-yilga kelib professor Ismoil Valiyev Maxtumqulining 102 dona she‘rini ozarbayjon tiliga tarjima qilib, “Qəm seli (G‘am seli)” nomi bilan kitob holida nashr ettirdi.

XX asrning 90-yillaridan keyin ikki xalqning mustaqil rivojlanish yo‘liga o‘tgani adabiy hamkorlik masalasida katta istiqbol eshiklarini ochdi. Maxtumquli ijodi ko‘plab she‘riy antologiyalardan o‘rin oldi. Jumladan, atoqli ozarbayjon adibi Anor tomonidan 1999-yilda tuzilib nashr etilgan “*Min beş yüz ilin oğuz şeiri* (Bir ming besh yuz yillik o‘g‘uz she‘riyati” kitobida Maxtumqulining 17 she‘ri kiritilgan.

XXI asr boshlari Ozarbayjonda Maxtumquli she‘rlarining ozar tiliga tarjima qilishda yangi bosqich sanaladi. Ayniqsa bu borada Feruza Ahmadovanning xizmatlari katta ahamiyatga ega. U 2006-yilda “She‘rlar” deb atalgan kitobga shoirning 162 she‘rini kiritdi. 2007-yilda esa akademik Nizomiy Jafarov “Turk xalqlari adabiyoti” nomli to‘rt jildlik to‘plamini nashr ettirdi. Turkiy ijodkorlar qamrab olingan ushbu to‘plamning uchinchi kitobiga Maxtumquli ijodidan 24 she‘r to‘plamga kiritildi.

2010-yilda esa taniqli olim Ramiz Askar Maxtumquli she‘rlarini ozarbayjon tiliga o‘girib alohida kitob holida nashr ettirdi. “Tanlangan asarlar” nomi bilan

nashr etilgan ushbu tarjima kitobi Maxtumqulining Ozarbayjonda mustaqillik yillarida nashr etilgan ilk yirik tarjima asaridir.

2014-yilga kelib xalqaro TURKSOY tashkiloti “Maxtumquli Firoqiy yili”ni nishonlash haqida qaror qabul qildi. Bu esa shoir ijodini keng doirada tarjima va targ‘ib qilish uchun katta ufqlar ochdi. Jumladan, yirik tarjimon Ismixon Usmonli shoirning 400 ga yaqin she‘rlarini aslyatdan ozar tiliga o‘girib nashr qildi. Nizomiy nomidagi Adabiyot instituti xodimi Ismixon Usmonli tomonidan tarjima qilingan Maxtumqulining “Tanlangan asarlari” Ozarbayjon ilmiy jamoatchiligi tomonidan yuqori baholandi.

2014-yilda Ozarbayjonda Maxtumquli she‘rlari tarjimasida yangi bir sahifa ochildi. Ozarbayjon Milliy fanlar akademiyasi Muhammad Fuzuliy nomidagi Qo‘lyozmalar instituti fondidan shoirning toshbosma usulda nashr etilgan yangi she‘riy devoni topildi. Devon matnini Ismixon Usmonli turkman tilidan ozarbayjon tiliga tarjima qililib, izoh va lug‘ati bilan nashrga tayyorladi. 189 she‘rdan iborat ushbu tadqiqot 2015-yilda nashrdan chiqdi (Fəraqi M., 1984).

Kitobda ijodkorning hozirgacha nashr etilgan kitoblarida kirmagan qator she‘rlar ham o‘rin olgan. Bu esa kitobni Maxtumquli ijodini yana to‘ldiradigan va boyitgan muhim adabiy voqealikka aylantirdi.

Umuman olganda, turkman adabiyotining buyuk ijodkori Maxtumquli asarlarini o‘zbek, qoraqalpoq, ozar tillariga tarjima etish qariyb ikki asrlik taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tdi. Shoir she‘rlarining ozar tilidagi tarjimalarini Ozarbayjonning mustaqillikkacha va mustaqillik davrdagi tarjimalar sifatida ikki katta davrga ajratish mumkin bo‘ladi.

Shoir asarlari tarjimasi borasida o‘zbek, qoraqalpoq, ozarbayjon olimlari katta ilmiy natijalarni qo‘lga kiritdi va hozirga qadar Maxtumqulining boy merosini o‘rganish va tarjima etish ishlari izchil davom etmoqda.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. Саломов Ғ. Тил ва таржима. Тошкент: “Фан”, 1966. 6-бет.
2. Комилов Н. Бу қадимий санъат // Таржима санъати (Мақолалар тўплами). 3-китоб. – Тошкент: Ғ. Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. 55-бет.
3. Қурамбоев К. Махтумқули шеърляти Ўзбекистонда. – Т.: Фан, 1984. – Б. 57–58.
4. К.Мақсетов. Қарақалпақ адебиятининг туўысқан халықлар адебиятлары менен байланыслары. Ноқис, “Қарақалпақстан”, 1987 ж., 184-бет.
5. Х.Хамидов. О рукописях сочинений Махтумкули, записанных в Каракалпакстане. “Вести Каракалпакстана”, 10 ноябрь, 2009 год.
6. Ажинияз Қосыбай улы. Танламалы шығармалары. Ноқис., 1969., 3-бет.
7. Mümtaz Salmon. Türkmən şairleri. “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, 1923, № 8-9; S. 313-316.
8. Xəlilov P. İki əsrin poeziyası. Klassik türkmən şeiri. Tərcümə edən: Fəxrəddin Əliyev. Ön sözün müəllifi: Pənah Xəlilov. Bədi redaktoru: A.Məmmədov. Bakı, “Yazıçı”, 1983. S 9.
9. Muxtar Ə. Vətən diləkli şair. “Azərbaycan” jurnalı, 1983, № 11.s. 169-172.
10. Fəraqi M. Qəm seli. Türkməncədən çevirmə və tərtib: İsmayıl Vəliyev, ön söz: P.Xəlilov. Bakı, “Yazıçı”, 1984.

REFERENCES

1. Salomov G. (1966) *Language and Translation*. Tashkent: Fan, P.6.
2. Komilov N. (1976) *This Ancient Art*. The Art of Translation (Collection of Articles). Book 3. Tashkent: G. Gulom Publishing House of Literature and Art, P. 55.
3. Kurambaev K. (1984) *Poetry of Makhtumkuli in Uzbekistan*. Tashkent: Fan, Pp. 57-58.

4. K. Maksetov. (1987) *Connections of Karakalpak Literature with the Literature of Related Peoples*. Nukus, Karakalpakstan, p. 184.
5. Kh. Khamidov. (2009) *On the Manuscripts of Makhtumkuli's Works Recorded in Karakalpakstan*. Vesti Karakalpakstana, November 10,
6. Ajiniyaz Kosibay uli. (1969) *Selected Works*. Nukus, p. 3.
7. Mumtaz Salman. (1923) *Turkmen Poets*. Journal "Maarif ve Medeniyyet," No. 8-9; Pp. 313-316.
8. Khalilov P. (1983) *Poetry of Two Centuries*. Classical Turkmen Poetry. Translator: Fakhraddin Aliyev. Foreword author: Panah Khalilov. Artistic editor: A. Mammadov. Baku, "Yazichi," P. 9.
9. Mukhtar A. (1983) Poet with Love for the Homeland. "Azerbaijan" journal, No. 11, pp. 169-172.
10. Faragi M. (1984) *Flood of Sorrow*. Translation and compilation from Turkmen: Ismail Valiyev, foreword: P. Khalilov. Baku, Yazichi.